

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/1>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ОСВІТУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE MECHANISM OF PROTECTION OF THE RIGHT TO EDUCATION IN MODERN CONDITIONS

Варич О.Г., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються теоретико-правові аспекти, що характерні для міжнародних та національних механізмів захисту права на освіту в сучасний період. В основу статті покладено теоретичний та практичний досвід в напрямку дослідження проблем механізму захисту прав людини. На підставі норм міжнародного та національного законодавства з'ясовується поняття, значення та місце права на освіту в системі прав людини, виокремлюються основні напрямки діяльності відповідних суб'єктів, що здатні створити основу та забезпечити реалізацію відповідних прав людини та громадянина. У статті наголошується, що конституційному праву на освіту характерні всі особливості та ознаки, що властиві усім правам людини (є складовою конституційно-правового статусу людини, притаманне людині протягом всього життя, закріплюється як на міжнародному, так і на національному рівні, забезпечується з боку держави тощо).

У статті пропонується дослідження механізму захисту права на освіту як категорії статичного характеру (сукупність правових та інших засобів спрямованих на захист права на освіту) та динамічного характеру (безпосередня юридична діяльність відповідних суб'єктів). В цьому напрямку механізм захисту права на освіту передбачає сукупність як юридичних, так і політичних, економічних, ідеологічних засобів, що спрямовані на захист відповідного права.

Важливим в цьому напрямку є дослідження питань (умов та чинників) дієвості та ефективності сучасних механізмів захисту права на освіту, зокрема, в умовах воєнного стану, змін, що відбуваються в інформаційно-технічному просторі тощо. Так, ефективність механізму захисту права на освіту в значній мірі пов'язується з: рівнем нормативного закріплення та правового забезпечення прав людини (на національному та міжнародному рівнях); злагодженістю роботи відповідних суб'єктів, що уповноважені державою на сприяння у здійсненні охорони та захисту відповідних прав; належним застосуванням юридичного інструментарію, що дозволяє в повній мірі забезпечити дотримання закріплених на нормативному рівні прав людини.

Ключові слова: права людини, право на освіту, механізм захисту прав людини, механізм захисту права на освіту.

The article explores the theoretical and legal aspects that are characteristic of international and national mechanisms for protecting the right to education in the modern period. The article is based on theoretical and practical experience in the direction of studying the problems of the mechanism for protecting human rights. On the basis of the norms of international and national legislation, the concept, meaning and place of the right to education in the system of human rights are clarified, the main directions of activity of the relevant subjects are distinguished, which are able to create the basis and ensure the implementation of the relevant human and citizen rights. The article notes that the constitutional right to education is characterized by all the features and characteristics inherent in all human rights (it is a component of the constitutional and legal status of a person, inherent in a person throughout life, is ensured and enshrined both at the international and national levels, is provided by the state, etc.). The article proposes a study of the mechanism of protection of the right to education as a category of static nature (a set of legal and other means aimed at protecting the right to education) and dynamic nature (direct legal activity of the relevant subjects). In this direction, the mechanism for protecting the right to education involves a set of both legal and political, economic, ideological means aimed at protecting the relevant right.

Important in this direction is the study of issues (conditions and factors) of the effectiveness and effectiveness of modern mechanisms for protecting the right to education, in particular, under martial law, changes occurring in the information and technical space, etc. Thus, the effectiveness of the mechanism for protecting the right to education is largely associated with: the level of normative consolidation and legal protection of human rights (at the national and international levels); the coherence of the work of the relevant entities authorized by the state to assist in the implementation of the protection and protection of relevant rights; due application of legal instruments that allow to fully ensure compliance with human rights enshrined at the normative level.

Key words: human rights, right to education, mechanism of human rights protection, mechanism of protection of right to education.

Зміни, що відбуваються як на світовому, так і на національному рівнях викликають необхідність значних трансформацій у праві та у діяльності держави. Особливої уваги потребує сфера захисту прав людини, де основним завданням держави є створення відповідного належного правового інструментарію, що дозволяє в повній мірі забезпечити дотримання закріплених на нормативному рівні прав людини.

Суцільно, механізм захисту прав людини є доволі широким поняттям, що охоплює як юридичні, так і політичні, економічні, ідеологічні, культурні засоби, що спрямовані на захист відповідного права.

Юридична складова механізму забезпечення прав людини – це система ефективних юридичних засобів (гарантій) їх реалізації, охорони та захисту, закріплених у нормативно-правових актах та в інших джерелах права. Механізм юридичного забезпечення прав людини складається з таких елементів: 1) національне законодавство (зокрема ратифіковані міжнародні договори як його частина) та міжнародні нормативно-правові акти у яких проголошуються права людини; 2) юридичний механізм реалізації прав людини; 3) юридичний механізм охорони прав людини; 4) юридичний механізм захисту прав людини [1, с. 27].

Важливим у суцільній системі прав людини виступає конституційно закріплене право на освіту як одне з основних прав людини оскільки саме воно здатне сформувати і встановити визначальні передумови розвитку як окремої особистості, так і всього суспільства. Саме тому право на освіту можливо розглядати як встановлену та закріплену на національному та міжнародному рівнях міру можливої поведінки суб'єкта, яка здатна сформувати знання, вміння, навички, погляди переконання, досвід окремої особистості, що в значній мірі впливає на формування відповідних цінностей всього суспільства.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) рекомендує розглядати право на освіту як елемент права на життя, права на розвиток, права на безперервну освіту, яке має реалізовуватися протягом усього життя людини [2, с. 83].

Окрім того, що право на освіту є невід'ємним, загальним, постійним правом воно ще і гарантується державою. Саме це означає, що повинен існувати механізм його забезпечення та захисту, підґрунтям якого виступають як національні, так і міжнародні нормативно-правові акти.

Так, механізм захисту права на освіту можливо розглядати як категорію статичного характеру, що передбачає сукупність правових та інших засобів спрямованих на захист права на освіту. З точки зору динаміки механізм захисту права на освіту можливо розглядати як закріпленний на нормативному рівні стадійний процес забезпечення реалізації та захисту відповідних прав суб'єктів. В цьому напрямку можливо виокремити наступні стадії механізму захисту права на освіту: 1) нормативне закріплення права на освіту як на міжнародному, так і на національному рівнях; 2) формування та створення системи відповідних інститутів, що здатні забезпечити реалізацію відповідних прав; 3) діяльність відповідних суб'єктів, що спрямована на реалізацію права на освіту; 4) застосування юридичного інструментарію, що спрямовується на захист права на освіту.

Важливим в цьому напрямку є дослідження міжнародно-правових та національних механізмів захисту права на освіту. Нормативною основою існування міжнародних механізмів захисту права на освіту виступають наступні нормативно-правові акти: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р., Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14.12.1960 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р. Нормативною основою існування національних механізмів захисту права на освіту виступають наступні нормативно-правові акти: Конституція України, Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України», Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», Закон України «Про дошкільну освіту», Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки» від 23.02.2022 тощо.

Повноцінне забезпечення права на освіту залежить від багатьох чинників, зокрема й від змісту принципів та норм права, від досконалості освітнього законодавства як домінуючої форми зовнішнього виразу норм права романо-германської правової системи [3, с. 180].

Важливим нормативним підґрунтям міжнародно-правових механізмів захисту права на освіту виступає Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року оскільки саме цей нормативно-правовий акт вперше юридично закріпив право на освіту та встановив важливий постулат щодо загальності освіти – «Кожна людина має право на освіту» (стаття 26) [4]. Разом з тим, Загальна декларація прав людини встановили визначальну мету освіти у світовому масштабі: «Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна спри-

яти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру».

Міжнародні механізми захисту права на освіту передбачені також Конвенцією з подолання дискримінації в галузі освіти від 14.12.1960 (далі – Конвенція). Статті 1–4 Конвенції закріплюють положення, що сприяють належній реалізації права на освіту. Так, з одного боку, Конвенцією закріплено недопущення дискримінації у галузі освіти за певними особливостями (виокремлення, виключення, обмеження чи надання переваги за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, економічного стану чи народження, що має на меті або є наслідком знищення або порушення рівності в освіті). В цьому напрямку Конвенція закріпила чіткі механізми забезпечення реалізації означених положень шляхом встановлення у статті 3 відповідних зобов'язань для держав-учасниць: а) скасувати всі законодавчі положення та адміністративні інструкції та припинити будь-яку адміністративну практику дискримінаційного характеру в галузі освіти; б) законодавчо забезпечити відсутність дискримінації під час прийому учнів до закладів освіти; в) не допускати жодних відмінностей у ставленні державних органів до громадян у питаннях оплати навчання, надання стипендій чи інших форм допомоги, а також необхідних дозволів і умов для здійснення навчання в зарубіжних країнах, за винятком відмінностей у заслугах або потребах учнів; г) при будь-якій формі державної допомоги, що надається закладам освіти, не допускати жодних обмежень чи переваг виключно на підставі належності учнів до певної групи; г) надавати іноземним громадянам, які проживають на їхній території, такий самий доступ до освіти, як і їхнім власним громадянам [5].

Інша частина Конвенції стосується недопущення позбавлення осіб права на отримання освіти будь-якого рівня та типу, вільний доступ до належного рівня освіти. Реалізація цих положень можлива завдяки закріпленому Конвенцією відповідного механізму. В цьому напрямку, держави-учасниці зобов'язуються: а) зробити початкову освіту безкоштовною та обов'язковою; зробити середню освіту в її різних формах досяжною та доступною для всіх; зробити вищу освіту однаково доступною для всіх на основі індивідуальних можливостей; забезпечувати дотримання передбаченого законом обов'язку відвідувати навчання; б) забезпечити однакові освітні стандарти у всіх державних освітніх установах одного рівня, а також рівні умови якості наданої освіти; в) заохочувати та інтенсифікувати відповідними методами навчання осіб, які не здобули початкову освіту або не завершили її повний курс, та продовження їх навчання на основі індивідуальних здібностей [5].

На національному рівні з урахуванням зазначених вище положень міжнародно-правових документів Конституційний суд України у рішенні від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 зазначив, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної юридичної системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства [6].

Втім, ефективність міжнародних механізмів захисту права на освіту буде підвищуватись, якщо відбуватиметься їх «співпраця» з національними. Так, на конституційному рівні встановлюється обов'язок держави щодо необхідності забезпечення доступності і безоплатності дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвитку дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання, надання державних стипендій та пільг учням і студентам [7]. Нормативне закріплення на національному рівні озна-

ченої гарантії безумовно сприяє: загальнодоступності освіти, встановлює обов'язок людини отримати повну загальну середню освіту, можливості здобуття освіти у різних формах. Втім, гарантії реалізації права людини на освіту є, з одного боку, похідними від фундаментальних конституційних прав людини (права на життя, на вільний розвиток людини, свободи творчості), а з іншого, виступають механізмом, який здатний забезпечити реалізацію цих фундаментальних прав.

Євроінтеграційні наміри України створюють додаткові можливості та перспективи у розвитку та інтеграції вищої освіти у європейський простір. Тому, для повноцінної реалізації механізму захисту права на освіту, адаптація національного законодавства до європейського є вельми актуальною. В цьому напрямку найбільш важливою є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, де в статті 431 глави 23 визначено курс на активізацію співпраці в галузі вищої освіти, спрямованої на реформування та модернізацію системи вищої освіти, підвищення її якості та важливості, зближення систем вищої освіти в рамках Болонського процесу [8, с. 29].

Важливе місце в механізмі захисту права на освіту як на національному, так і на міжнародному рівнях займає діяльність судових органів. Серед міжнародних та регіональних судових органів, до повноважень яких віднесено захист порушених прав людини слід зазначити наступні: Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний суд юстиції, Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини та Африканський суд з прав людини і народів [9, с. 6].

Європейський суд з прав людини як унікальна міжнародна організація, яка забезпечує неухильне дотримання і виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та, яка ратифікована Україною 17 липня 1997 року. Рішення Європейського суду з прав людини у цій сфері стосуються різних аспектів освітнього процесу, зокрема мови викладання, відсутності дискримінації, поваги до релігійних і світоглядних переконань тощо. Важливо, що Європейський суд з прав людини не прагне до уніфікації освітнього законодавства різних країн. Розглядаючи кожну справу, він враховує конкретні умови, за яких має бути реалізоване право на освіту, що й робить напрацьований ним досвід завжди актуальним та необхідним для вивчення [10, с. 80]. Так, впродовж 2023 року (станом на травень 2023 року) Європейський суд з прав людини розглянув дві справи щодо порушення права на освіту. Справа *Telek and others v. Turkiye* № 66763/17, 66767/17, 15891/18 (порушення статті 2 Першого протоколу до Конвенції – порушення права на продовження заявниками навчання в докторантурі в іноземних університетах) та справа *Szolcsan v. Hungary* № 24408/16 (порушення статті 2 Першого протоколу до Конвенції – пору-

шення права на освіту без дискримінації). Втім, станом на вересень 2024 жодної справи Європейським судом з прав людини щодо порушення права на освіту розглянуто не було.

Визначальним в цьому напрямку є необхідність національним судам під час розгляду справ, пов'язаних із порушенням права на освіту, враховувати розвиток міжнародного і європейського права за допомогою досягнення консенсусу в питаннях мови, освіти, навчання, які демонструє Європейський суд з прав людини. Варто звертати увагу на те, що Суд у тлумаченні загальних норм права неодноразово спирався на міжнародно-правові документи, які стосуються прав національних меншин, прав дитини, а також прав осіб з інвалідністю, використовувати ці міжнародні документи у зв'язку із сучасною ситуацією, що склалася в Україні [11, с. 7].

Втім, значною перешкодою на шляху до подальшого розвитку та вдосконалення національних механізмів захисту права на освіту стала війна. Вже третій рік поспіль реалізація права на освіту для громадян України відбувається у воєнних реаліях, що вплинуло на зміну освітнього процесу як за формою, так і за змістом.

Ведення бойових дій, руйнування закладів освіти, щоденна загроза життя через російські ракетні обстріли – все це негативно впливає на освіту та призводить до порушення права на її здобуття. Важливо пам'ятати, міграція та нерівність можливостей для доступу до освіти можуть призвести до дискримінації та виключення частини учасників з освітнього процесу. У таких умовах освіта має адаптуватися до війни, задовольняти потреби учасників освітнього процесу і бути доступною для всіх, незалежно від соціального статусу, національної та релігійної належності, або місця перебування. У цьому контексті варто згадати про особливості навчання внутрішньо переміщених осіб під час воєнного стану [12].

З урахуванням всіх проблем та змін вважаємо, що механізм захисту права на освіту потребує певної модифікації, що пов'язується з необхідністю: 1) універсалізації механізму захисту права на освіту, що дозволить повноцінно отримувати захист відповідного права всіма суб'єктами (в тому числі і тими, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях, тимчасово переміщених осіб); 2) врахування розвитку інформаційних технологій, що здатні в значній мірі не лише покращити процес отримання (надання) освітніх послуг, а і внести відповідні корективи до механізму захисту права на освіту; 3) вдосконалення юридичних гарантій захисту права на освіту на законодавчому рівні шляхом кодифікації освітнього законодавства; 4) врахування діяльності Європейського суду з прав людини як унікальної міжнародної організації, що забезпечує неухильне дотримання і виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в тому числі і захист права на освіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кельман М. С., Токарська А. С., Ярмол Л. В., Цебенко С. Б., Дутко А. О. Сучасні механізми захисту прав людини : колективна монографія. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с.
2. Невара Л. Міжнародні механізми забезпечення і захисту права на освіту. Український часопис міжнародного права. *Міжнародне право захисту прав людини*. Київ, 2016. № 2. С. 83–86.
3. Мельничук О.Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2015. 459 с.
4. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року / База даних «Законодавство України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 25.12.2024)
5. Конвенція з подолання дискримінації в освіті: прийнята Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури від 14 грудня 1960 / База даних «Законодавство України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення 25.12.2024)
6. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року / База «Законодавство України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення 25.12.2024).
7. Конституція України від 28 червня 1996 року / База даних «Законодавство України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.12.2024).
8. Кузніченко О.В., Ільченко М. Конституційне право на освіту та його захист в умовах євроінтеграції. *Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми становлення правової демократичної держави*. Одеса, 2023. № 1. С. 29–35.

9. Дацюк Т.К., Кузнєцова З.В., Ніколенко К. В.. Трансформація механізму захисту прав людини на сучасному етапі. URL: <https://zenodo.org/records/7431715> (дата звернення 25.12.2024)

10. Коваль Т.В. Рішення Європейського суду з прав людини у справах щодо порушення права на освіту: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород, 2019. № 58. С. 77–80.

11. Біла-Кисельова А.А. Право на освіту в світлі практики Європейського суду з прав людини: нотатки для національного суду щодо захисту прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми становлення правової демократичної держави*. Одеса, 2020. № 3. С. 3–7.

12. Лубінець Д. Право на освіту в умовах війни: між навчанням та безпекою. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/579376_pravo_osvitu_umovah_viyni_mizh.html (дата звернення 25.12.2024).